

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ОДНОЧАСНОСТІ: ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

У статті досліджено прийменниково-іменникові конструкції на позначення одночасності подій, явищ; проаналізовано первинні і вторинні темпоральні прийменники та лексико-семантичні групи іменників із часовим і нечасовим значенням, які беруть участь у формуванні семантико-синтаксичної категорії одночасності.

Ключові слова: категорія одночасності, темпоратив, прийменник, первинні прийменники, вторинні прийменники, прийменниково-іменникові конструкції.

В останні роки мовознавство значну увагу приділяє питанням загальної теорії граматичної будови мови, системно-структурному та системно-семантичному описові явищ граматики. При цьому досить вагомим є вивчення семантичного і формально-граматичного змісту, визначення специфіки системності морфологічних одиниць. Саме тому надзвичайної актуальності набуває дослідження окремих груп службових слів, з'ясування їхньої лінгвістичної природи, семантичних меж, особливостей реалізації на синтаксичному рівні.

Прийменники як окремий тип слів-морфем виступають разом із синтетичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Значний інтерес до цього граматичного класу слів викликаний, з одного боку, його незвичайною широтою й багатоаспектністю, винятковим значенням для глибокого пізнання механізму взаємодії найважливіших складових частин та компонентів системи сучасної української мови, а з іншого – недостатньою вивченістю, наявністю різних поглядів на лінгвістичну природу прийменника і його функції в мові.

Прийменники беруть активну участь у оформленні конструкцій адвербіального значення. Серед них особливий інтерес становлять темпоральні структури.

Основні теоретичні засади функціонування часових форм і конструкцій у граматичній системі мови викладені в працях О.І. Бондаря, М.В. Всеволодової, І.Р. Вихованця, М.В. Мірченка, З.І. Іваненко, Р.А. Куцової та інших. Незважаючи на широке коло опрацьованих питань, актуальною залишається проблема з'ясування можливостей функціонування первинних і вторинних прийменників у структурі часових семантико-синтаксичних відношень.

З огляду на це метою статті є дослідження специфіки реалізації прийменниково-іменникових мовних засобів у вираженні семантико-синтаксичної категорії одночасності, виявлення взаємозв'язків первинних і вторинних прийменників у складі структур на позначення одночасності подій, явищ тощо.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

1) здійснити дослідження непохідних і похідних темпоральних прийменників у сполуках зі значенням одночасності;

2) проаналізувати специфічні зв'язки між прийменником і відмінковою формою в рамках семантико-синтаксичної категорії одночасності;

3) схарактеризувати лексико-семантичні групи іменників, які сполучаються з первинними і вторинними темпоральними прийменниками.

Темпоральність – семантична категорія [21, 5], на основі якої формується функціонально-семантичне поле. Вона відображає сприйняття й осмислення людиною часу визначених ситуацій та їхніх складників щодо моменту мовлення. Її слушно називають векторною категорією, тобто такою, для якої характерним є визначення напрямку. У мовному вираженні ця категорія охоплює різні типи відношення певних ситуацій до моменту мовлення або інших точок на часовій осі на основі ознак одночасності, попередності чи наступності.

Найпродуктивнішим синтаксичним засобом для оформлення часових відношень у мові виступають прийменниково-відмінкові конструкції. Вони утворюються за участю темпоральних прийменників, що поєднуються з іменниками у непрямих відмінках. Основне семантичне протиставлення у прийменниковій системі „контактність – дистантність” модифікується в темпоральній сфері в одночасність – різночасність явищ [4, 216].

Семантико-синтаксична категорія одночасності охоплює конструкції прямого часу, які вказують на перебіг явища в межах часового відрізка або в один із його моментів, напр.: *Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиши, хмизини ні з чого виламати* (О. Гончар, 17); *У неділю бійці частіше писали листи* (П. Автомонов, 25).

Різночасність уміщує сполуки відносного часу, що називає дію, яка відбувається за межами часового орієнтира, напр.: *Перед війною Мусій Гандзя працював у колгоспі* (Ю. Яновський, 76); *Вночі після похорону невідомо й хто понавиносив гостинців сиротам...* (Ю. Яновський, 66).

За ознаками одночасності й різночасності, що виступають у бінарній еквіполентній, або рівнозначній, опозиції, темпоральні форми **в + знах. в., за + орудн. в., за + род. в., на + знах. в., на + місц. в., при + місц. в., серед + род. в., посеред + род. в., о(об) + місц. в., впродовж (упродовж) + род. в., протягом + род. в., наприкінці + род. в., під час + род. в., одночасно з + орудн. в., паралельно з + орудн. в., у ході + род. в., у процесі + род. в.** протиставлені формам **близько + род. в., перед + род. в., напередодні + род. в., проти + род. в., над + знах. в., раніше (раніш) + род. в., раніше (раніш) за + знах. в., до + род. в., по + знах. в., після + род. в., опісля + род. в., по + місц. в., через + знах. в., услід за + орудн. в., пізніше (пізніш) + род. в., пізніше (пізніш) за + знах. в., між + орудн. в., поміж + орудн. в.**

Характерне для просторової сфери протиставлення „статичність – динамічність” стає зайвим у темпоральних відношеннях. Притаманна часовим структурам семантична ознака тривалості акумулює в собі друге за важливістю значеннєве протиставлення „означена тривалість – неозначена тривалість”, тобто заповненість – незаповненість часового відрізка дією. Якщо дія цілком охоплює певний часовий відрізок, то йдеться про час, повністю зайнятий дією (означену тривалість дії), напр.: *До ранку все було впорано* (У. Самчук, 127). Якщо ж дія займає часовий відрізок частково або заповненість його дією не маркується, то маємо час, неповністю зайнятий дією (неозначену тривалість дії), напр.: *Та навіть перед смертю, кажуть старі діди, декотрим людям вчувається мелодія „гора-маре”* (М. Матіос, 89); *Після обіду Мельник вийшов на пляж* (А. Кокотюха, 175). Зазначена бінарна опозиція має привативний характер, оскільки для одного з її членів характерна наявність визначеної диференційної ознаки, а для іншого (немаркованого, безознакового) – її відсутність.

Вираження одночасності – це вказівка на перебіг дії у межах певного часового орієнтира; семантико-синтаксична грамама одночасності передає одночасність двох і більше дій, станів, явищ. Більшість форм, що її моделюють, передають неозначену тривалість, тобто часовий проміжок, частково заповнений дією.

Семантику неповторюваної неозначеності в сучасній українській мові представлено формами **в + знах. в., під час + род. в., в + місц. в., на + знах. в., на + місц. в., за + род. в., при + місц. в., о(об) + місц. в., у ході + род. в., у процесі + род. в., одночасно з + орудн. в., паралельно з + орудн. в., наприкінці + род. в., серед + род. в., посеред + род. в., з + род. в., з + орудн. в., під + знах. в.**

У структуруванні семантико-синтаксичної категорії одночасності задіяні як первинні, тобто непохідні, так і вторинні, або похідні, прийменники. Першу групу становлять прийменники, що дериваційно не пов’язані з іншими словами. Крім цього, їм властива односкладовість, одноморфемність, співвідносність із префіксами, багатозначність і послідовніша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка, напр.: **на, за, під, в, з** та ін.

Вторинні ж прийменники походять із відповідних слів повнозначних частин мови, зокрема прислівників, іменників та дієприслівників. Беручи за основу запропонований авторами „Теоретичної морфології української мови” поділ вторинних прийменників залежно від типу співвідносних лексичних одиниць [5, 331-332], зазначимо, що в конструкціях для передавання одночасності подій і явищ похідні прийменники корелюють:

1) із морфологізованими прислівниками, як-от **наприкінці**, напр.: *...наприкінці дня мені справді почало здаватися, наче я „пригадую” певні „події”* (Л. Дереш, 99);

2) з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): **під час, у(в) ході, у процесі, в епоху, в еру, за час, на добу, на момент, у(в) годину, у(в) момент, у(в) період, у(в) пору, у(в) час**, напр.: *А далі в процесі пошуків сталося те, що я передбачав* (А. Кокотюха, 248); *На час ярмарку він [Савка] воліє орендувати собі вікно на майдан у світлицях статечного каховського прасола Лук’яна Кабашного* (О. Гончар, 25). Зазначимо, що ця група вторинних прийменників є найчисленнішою, вона активно поповнюється новотворами;

3) з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами на зразок **протягом**, напр.: *Протягом наступного року, за різними відомостями, Лютого і його гоп-компанію могли посадити мінімум тричі* (А. Кокотюха, 88);

4) з морфологізованими прислівниками, які поєднуються з первинними прийменниками: **одночасно з(із), паралельно з(із)**, напр.: *Одночасно із здивуванням* почувлися схвильовані вигуки друзів... (О. Довженко, 104).

Незважаючи на те, що первинні прийменники відзначаються певною сталістю і меншою різноманітністю, порівняно з вторинними, вони значно продуктивніше використовуються в мові для оформлення темпоральних конструкцій.

Непохідний прийменник **в(у)** виступає у складі структур із семантикою неозначеної одночасності в поєднанні з іменниками у формі знахідного та місцевого відмінків. Темпоральні конструкції **в(у) + знах. в., в(у) + місц. в.** указують на часовий відрізок, у межах якого здійснюється дія або відбувається подія, напр.: *В ту пору тут прокладалася Китайсько-Східна залізниця – і роботи вистачало* (П. Автомонов, 30); *Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати kleпання коси* (О. Довженко, 37).

Первинний прийменник **на** активно функціонує в часових сполуках **на + знах. в. і на + місц. в.** Такі темпоративи називають неконкретно визначений проміжок часу, напр.: *Розбита, із запаленими очима, Даруся на ранок бігала від хати до хати, носила порожнє горнятко із слідами молока на денці, показуючи його перед очі таздиням* (М. Матіос, 31); *На осінь хата Марії мала знов вікна і двері, а над головою стріху* (У. Самчук, 79); *На перших порах хлопчик розвивався хоч і не так прудко, як його ровесники, проте особливого занепокоєння не викликав* (М. Матіос, 16).

Продуктивно використовується прийменник **на** у поєднанні зі знахідним і місцевим відмінками для позначення періоду життя пори зрілості, напр.: *Чи не задумала на старість знов віддаватися [Прина]?* (М. Матіос, 48); *Добре би носила [Даруся] дитинку, та й на старості водички було би кому принести* (М. Матіос, 66).

Для номінування відрізка часу, протягом якого відбувається дія, прийменниково-відмінкова форма **на + знах. в.** уживається паралельно зі сполукою **в + знах. в.**, напр.: *І Маріца, наслуховавшись всезнаючих місцевих жінок, вдавалася до винахідливості, яка на той час могла видатися смішною чи дивною* (М. Матіос, 16); *В той час позіхнули двері й увійшов чужий хлопець з-за яру* (У. Самчук, 27).

Прийменник **за** виступає у складі конструкцій на позначення одночасності. Він поєднується з родовим, знахідним та орудним відмінками іменника.

Сполука **за + род. в.** передає семантику узагальнення часу чи періоду, коли відбувається дія, напр.: *За фашистів стало ще гірше: можна було прощатися з білим світом* (Ю. Яновський, 97); *Колись за молодих років Кіндрат Кривохижа був парубком скаженого здоров'я, хоч і не дуже показний на зріст...* (Ю. Яновський, 107).

Прийменник **за** регулярно сполучається з іменниками часової семантики (**година, доба, день, тиждень, місяць, літо, рік**) у формі знахідного відмінка. Такі структури вказують на чітку окресленість темпоральних рамок описуваного явища, напр.: *Вона [продавиця] таких грошей у цього Вардана за рік не заробить* (А. Кокотюха, 38); *На вівцях, що виходили з-під рук самої тітки Варвари, порізів майже ніколи не траплялось, хоча за день вона остригала овець найбільше* (О. Гончар, 105).

Семантику одночасності передає конструкція **за + оруд. в.**, напр.: *За обідом Стефан поділився з лейтенантом чутками, що їх сьогодні занесли до Сент-Іштвана далекі парафіяни* (О. Гончар, 501); *За вечерею ... ми помирилися* (А. Дімаров, 11).

Темпоратив **при + місц. в.** уживається для позначення процесу чи явища, одночасно з яким відбувається дія або виникає певний стан, напр.: *...при зустрічі опускала [Марія] на очі довгі чорні вії* (У. Самчук, 12); *Без брильянтів була [Ганна], а при місяці із своїми дешевими сережками та намистом здавалась у брильянтах* (О. Гончар, 204).

Прийменник **серед** у поєднанні з іменником у родовому відмінкові репрезентує семантику часу в межах календарних явищ, здебільшого, зі значенням „уночі”, „вдень”, „улітку”, „взимку”, напр.: *Могла [Маріца] серед глухої теміні пити а хоч би й на кладовище...* (М. Матіос, 11); *То тільки останнє ледащо валяється серед білого дня в холодку* (А. Дімаров, 12); *А під стіною ... сиділа секретарка сільради Дуся, безперестанно шморгаючи застудженим серед літа носом* (М. Матіос, 71).

Сполука **о(об) + місц. в.**, яка активно функціонує в різних стилях сучасної української літературної мови, уживається для номінування точного часу, а саме – години, хвилини, секунди, коли відбувається дія, напр.: *Моя восьмигодинна зміна закінчилась об одинадцятій* (Л. Дереш, 128); *Облава рушила рівно о п'ятій...* (А. Дімаров, 44).

Темпоральну характеристику дії без указівки на точний час виражає структура з + **оруд. в.**, напр.: *З першим сонячним променем, що пробивався крізь завісу, Ольга підвелася з ліжка* (А. Кокотюха, 135); *Туга за чоловіком із роками не втихомирювалася, а розросталася* (М. Матіос, 33).

Конструкція **під + знах. в.** використовується для репрезентації семантики неточно окресленого часу, близькості до певної часової межі, напр.: *Її [Уляну] пробирав холод, особливо під ранок...* (А. Дімаров, 31); *В материні відталі серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка папаниця, перемішувалися з її думками* (М. Стельмах, 30). Темпоратив **під + знах. в.** уживається також для називання події, одночасно з якою відбувається певна дія або наявний який-небудь стан, напр.: *Мельник вилетів із міліції під цю кампанію одним із перших* (А. Кокотюха, 11).

Синтаксеми із семантикою означеної одночасності, на відміну від синтаксем зі значенням неозначеної одночасності, представлені двома структурами з первинними прийменниками.

Вищий ступінь продуктивності притаманний темпоративові **на + знах. в.**, що передає чітко окреслений проміжок часу або термін, на який поширюється результат певної дії, напр.: *За своїми балачками він [Цимбал] усе тут прогавить, зоставить їх [криничанських заробітчани] без роботи. Без роботи на все літо* (О. Гончар, 40); *Гірше було, коли Марія на цілий вечір зникала* (У. Самчук, 49); *Зустрілись на годину в своїх бурлацьких степових світлицях [Вустя з Даньком] і знову мусять розійтися, невідомо на скільки* (О. Гончар, 159).

Конструкція з + **род. в.** передає значення початкової межі певної дії чи стану, напр.: *З предка живуть Кабаїни у цих місцях* (О. Гончар, 26); *Що то вийде з таких людей, які з дитинства голодують* (У. Самчук, 121); *...судячи з тону, настрої у Заруби з ранку був хорошиий* (А. Кокотюха, 47).

Крім первинних прийменників, значення одночасності передають вторинні прийменники. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку із семантикою слів, від яких утворені. Ці лексичні значення зберігаються і водночас зазнають складного якісного перетворення в напрямі посилення закладеної в їхньому змісті здатності до вираження релятивності.

Група вторинних темпоральних прийменників представлена досить численно в оформленні семантико-синтаксичної категорії одночасності. Значення означеної одночасності передають конструкції **протягом + род. в.**, **впродовж (упродовж) + род. в.** Вони використовуються для позначення тривалості, протяжності дії чи явища, що відбувається в точно окреслених рамках, напр.: *Протягом наступних семи місяців він [Лютій] обікрав ще три квартири* (А. Кокотюха, 87); *Дід Сербиченко показав фронтовикам відмітне місце, де впродовж року, літо й зиму, ніколи не виухав вітер...* (Ю. Яновський, 88).

Похідний прийменник **під час** у поєднанні з іменником у родовому відмінку виступає, на думку І.Р. Вихованця [4, 126], основним засобом вираження часткової одночасності, тобто часу, частково заповненого повідомлюваною дією або явищем. Він сформувався внаслідок граматикизації лексеми „час” у формі знахідного відмінка з прийменником **під**. В утвореному звороті **під час** наявна темпоральна семантика, тому він поєднується з іменниками нечасового значення, що є назвами дій, станів, процесів, абстрактних понять, напр.: *Під час війни моя родина була в Нормандії...* (В. Коротич, 48); *Командування виносило подяки Шаблієві, преміювало його іменним годинником, а під час конфлікту з біло-китайцями він був нагороджений іменною зброєю – шаблею* (П. Атомонов, 15).

Продуктивно використовуються вторинні темпоральні прийменники **у(в) ході, у процесі**. Поєднуючись з іменниками в родовому відмінку, вони передають семантичний відтінок розгортання дії, напр.: *[Орган] у ході еволюції втратив своє функціональне значення... як апендикс* (Л. Дереш, 27); *І ця тема навіть не порушувалась в процесі тривалої щирої розмови* (А. Кокотюха, 193).

Темпоративи **одночасно з + оруд. в.**, **паралельно з + оруд. в.**, крім відтінку розгортання дії, мають семантичний відтінок зіставлення явищ, подій, напр.: *Одночасно з цими картинками з'явилися книжечки про хороброго донського козака Кузьму Крючкова* (У. Самчук, 282); **Народнопоетична творчість розвивається паралельно з художньою літературою.*

Для позначення процесу чи дії, на останньому етапі яких щось відбувається, уживається прийменник **наприкінці** в поєднанні з родовим відмінком, напр.: *Наприкінці оглядин гості завернули в ботанічний сад* (О. Гончар, 183); *Оповідні піднялося те, що не раз піднімалося... наприкінці літа над цим знедоленим, беззахисним краєм* (О. Гончар, 289). Серед авторських новотворів ми виявили прийменник **надкінець**, який дублює значення попереднього, напр.: *Я не*

те щоб атеїст, як тепер кажуть по-науковому, а радше безбожник, якими ставали **надкінець життя** скептичні дядьки, що всього набачилися (В. Коротич, 32).

Цілком слушною видається думка Г.С. Балабан про те, що на сучасному етапі розвитку граматичної системи української мови прийменники темпоральної семантики активно засвідчують процеси збільшення кількості вторинних одиниць. Семантичний розряд прийменників часткової одночасності поповнили такі одиниці: **в епоху, в еру, за період, на момент, на період, на час, у(в) годину, у(в) добу, у(в) момент(моменти), у(в) перебігу, у(в) період, у(в) плині, у(в) пору, у(в) час(часи)** [2].

Найзагальнішим виразником часткової одночасності є сполука **у(в) час(часи)**, яку А.П. Загнітко [18] кваліфікує як таку, що вживається у функції прийменника, а Г.С. Балабан [2] називає власне-прийменником та інваріантом серед прийменників-новотворів часткової одночасності, напр.: *Тут таки слід зауважити, що в часи першої світової війни на 9 убитих солдатів припадала одна загинула цивільна особа* (В. Коротич, 18); *Такі повсюдні справедливіці ніколи, либонь, не знали, що таке материнська безвихідь і що таке материнська любов у час безвиході* (М. Матіос, 45).

Прийменники **в епоху, в еру, у(в) добу, у(в) пору, у(в) момент(моменти), у час, у(в) період** утворилися внаслідок сполучення іменників часової семантики з прийменником **у(в)**. Ця семантична підгрупа вказує на перебіг явища в межах часового орієнтира, яким виступають лексеми для номінування тривалих, великих проміжків часу, що позначені вагомими подіями чи явищами, або коротких відрізків часу чи часу, обмеженого певними подіями. Кожен із цих прийменників має відтінок у значенні. Так, прийменники **в епоху, в еру** використовуються для позначення тривалих часових проміжків, для яких характерні якісь визначні події або явища, напр.: *Але тут велика країна, зв'язана системою сполучених посудин із рештою світу, – в епоху духовного ослаблення людства* (Є. Сверстюк, 40).

Вторинний стилістично нейтральний прийменник **у(в) період** недиференційовано передає значення часткової тривалості явища, напр.: *У період творчого дозрівання Гоголя українська тема в літературі викликала загострений інтерес* (О. Гончар, 553); *Українська мова почала формуватися в період занепаду середньовічної Київської держави...* (М. Степаненко, 14).

Конструкція **за часів + род.в.** номінує відрізок часу без конкретно встановлених меж. Своїми функціями вона близька до сполук **у(в) час (часи)** та **у(в) період**, напр.: *Ще за часів матінки Катерини перевезли ту церкву на плотах по Дніпру десь аж із Переволошиної, з-під Кременчука* (О. Гончар, 87); *М. Грушевський твердив, що етнічні українські землі ще за часів Київської Русі заселяли українці* (М. Степаненко, 23).

Значення часткової одночасності передають сполуки **у(в) пору + род. в., у(в) добу + род. в.** Їм притаманна подвійна темпоральна семантика, конкретизація якої здійснюється безпосередньо в контексті з урахуванням мети і потреб мовця. З одного боку, компонент „пора” вказує на певний момент, пов'язаний з якою-небудь подією; короткий відрізок часу, коли виконується або відбувається якась дія, а з іншого – це „тривалий період у житті народу, що характеризується визначними подіями, явищами, тощо; епоха, доба” [18, VII, 243]. Порівняймо: **У добу Гетьманщини провідним функціональним типом архітектурних споруд були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції; В добу глибокої кризи [чужа держава] намагається своїми хижацькими цупальцями обплутати світ християнської культури і цивілізації, щоби відтак знищити в ньому все гарне, добре й піднесене...* (Я. Галан, 238); *Прості вони [обов'язки]: вранці мусиш наварити каші, в пору поїння отари натягати води з степового колодязя, поналити в жолоби* (О. Гончар, 127).

На подвійне визначення часового проміжку вказує і темпоратив **у(в) момент (моменти) + род. в.** По-перше, це „короткий відрізок часу, коли відбувається якась дія” [18, IV, 793], напр.: *Нещасна Маріца зобов'язана була полюбити її [дитину] в момент появи на світ* (М. Матіос, 14). По-друге, „певний проміжок часу, етап у житті, у розвитку чого-небудь” [18, IV, 793], напр.: **Перша ситуація була характерна для країн Балтії в момент здобуття ними незалежності.*

Функціональною пасивністю відзначається структура **в годину + род. в.** Вона вказує на обмеження тривалості дії, яке фіксується за рахунок впливу лексичного значення іменника „година”, напр.: *В годину скорбі смертної відновить правду перед очима* (В. Барка, 122).

Близькою за значенням до темпоратива **під час + род. в.** є сполука **на час + род. в.** Вона найбільш узагальнено вказує на проміжок чи інтервал у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких відбувається певна подія, напр.: *В місті стрів молоду жінку, яка клопоталася перед ним про чоловіка й брата – обидва були денкінські офіцери і, на час розмови Карпа з нею,*

вже ... розстріляні (Ю. Яновський, 92-93); **На час візиту** всіх їх [неблагонадійних] належало виселити з головної економії в далекі степові табори (О. Гончар, 246).

Конструкція **за час (часи) + род. в.**, активно функціонуючи в сучасній українській літературній мові, у загальних рисах окреслює час дії, напр.: *Грицько переконався, що за час війни не лише він убився, як то кажуть, у колодочки, а й Параска не марнувала часу, змінилася до невпізнання* (Ю. Яновський, 74).

В утворенні аналізованих структур на позначення одночасності подій, явищ тощо використовуються переважно іменники часового значення. Вони об'єднуються в семантичні групи, що є назвами:

а) місяців, днів тижня, частин доби, напр.: **У березні** відгуляли весілля (Л. Дереш, 62); **В неділю** асканійська церковиця аж тріщала, битком набита людьми (О. Гончар, 265); **А на ранок** зробилася на Дарусиному подвір'ї мало не кузня (М. Матіос, 47);

б) пір року, напр.: **Глухо стугоніли в ту осінь** ліси понад Пслем (О. Гончар, 10); **Вчитель** спитав, чи гадає товариш полковник довго в них пробути, чи тільки **до осені** (Ю. Яновський, 36);

в) загальних часових понять (**час, момент, пора, період, мить**), напр.: **А перед тими, хто** ставав навколишки, **за мить** нагортало кучугури-бархани пилюки (О. Гончар, 6); **І Маріца**, наслуховавшись всезнаючих місцевих жінок, вдавалася до винахідливості, яка **на той час** могла видатися смішною чи дивною (М. Матіос, 16); **Вона [Даруся]** не мала **в цей момент** ані встиду, ані страху... (М. Матіос, 68);

г) умовних вимірів часу (**хвилинка, година, день, місяць, рік, століття**), напр.: **Ми** мовчали, але в танучих ієрогліфах, які ми творили **упродовж дня** на поверхні вічності, читалося те саме, що й раніше... (Л. Дереш, 122); **А Марко** підняв угору костури і **в цю хвилину** сам скидався на підбитого птаха з одерев'янілими крильми (М. Стельмах, 43); **В добру хвилину** звела доля Валерика з Мурашком (О. Гончар, 163); **Визвольну боротьбу протягом віків** вели наші предки (О. Гончар, 503);

г) тривалих часових періодів відносно даного моменту (**давнина, минуле, майбутнє**), напр.: **Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину** на білому світі (О. Довженко, 59).

Серед іменників, які входять до складу прийменниково-відмінкових форм на позначення одночасності явищ, подій є й такі, що не наділені часовою семантикою. Ці лексеми називають:

а) явища і стан природи (**вітер, гроза, повінь, землетрус, шторм, розлив, спека, хуртовина, негода**), напр.: **Особливо вигідним** було це місце зараз, **в нестерпну ярмаркову спеку** (О. Гончар, 42); **Розгойдане море** по всьому узбережжю викидало на пісок рештки розбитих **під час шторму** рибальських суденць (О. Гончар, 6); **А на час повені** якраз колисала [Северина] дитину на хуторі Трав'яному в господарів Полотнюків – Андрія й Параски (М. Матіос, 8);

б) події, історичні процеси (**революція, окупація, війна, колективізація**), напр.: **В революцію [Карпо Цар]** доклав і своїх рук, побував на багатьох фронтах, організував Радянську владу в своєму повітовому місті (Ю. Яновський, 92); **Під час колективізації** земля перейшла до созу, мати вмерли, підпарубчак Мусій став до гурту, як і всі (Ю. Яновський, 78);

в) періоди і явища за календарями, зокрема церковним і сільськогосподарським, напр.: **У Великий піст** на село вдарив тиф і скарлатина (У. Самчук, 52); **Фрідрік Одуардович** із самої Швейцарії телеграму прислав: **пильнуйте, мовляв, під час сінокосу** за гніздами (О. Гончар, 147);

г) стани, психічні процеси (**праця, сон, відпочинок, розвиток**), напр.: **Интерес до історії України, до походження української мови** виникає **у часи національного розвитку** (М. Степаненко, 7); **Під час купання** запливаєш на глибину і перестаєш відчувати дно під ногами (А. Кокотюха, 186); **Його [Карналів]** мозок працював навіть **уві сні** (П. Загребельний, 36);

г) свята, напр.: **На Великдень** він [Славко] так набрався, що хотів підпалити стодолу, а потім сине полум'я пішло йому з рота (М. Матіос, 12); **Перед Водохрещами...** подався [Гнат] на колядку до Трихона (У. Самчук, 26); **На Маковей** 1914 року Петра Северина разом із двома десятками сільських чоловіків забрали на цісарську війну (М. Матіос, 5).

Отже, семантико-синтаксична категорія одночасності охоплює конструкції прямого часу, які містять указівку на перебіг явища в межах часового відрізка або в один із його моментів.

Прийменниково-відмінкові структури на позначення одночасності формуються за участю як первинних, так і вторинних темпоральних прийменників, що поєднуються з іменниками часової і нечасової семантики. Прикметно, що непохідні прийменники активно сполучаються з іменниками – назвами часових понять, а похідні – навпаки. Це пояснюється тим, що частина

вторинних відіменникових приєдників уже містить у своєму складі лексему, що називає певний відрізок часу (момент, пора, доба, епоха, ера, час).

Семантичні відтінки на позначення одночасності у сфері темпоральних відношень тонко диференційовані завдяки наявності численних приєдників зі значенням часу, які сполучаються з іменниками різних лексико-семантичних груп.

Приєдники виступають найпоказовішими виразниками синтаксичних відношень, вони дають змогу досить тонко розрізняти відтінки у вираженні категорії одночасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автомонов П. П'ята застава: [роман-трилогія] / П. Автомонов. – К.: Дніпро, 1988. – 956 с.
2. Балабан Г. Динамічні процеси в приєдниковій системі сучасної української літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. Балабан. – К., 2007. – 18 с.
3. Барка В. Жовтий князь: [роман] / В. Барка. – К.: ВАТ „Вид-во „Київська правда”, 2003. – 320 с.
4. Вихованець І. Приєдникові системи української мови: [Текст]: монографія / І. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: [Текст]: академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пулсари”, 2004. – 400 с.
6. Галан Я. Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика: [Текст] / Я. Галан. – К.: Наук. думка, 1983. – 590 с.
7. Гончар О. Твори: у 7 т. [Текст] / О. Гончар. – К.: Дніпро, 1987. – Т. 2. – 716 с.
7. Дереш Л. Намір!: [роман] / Л. Дереш. – Харків: Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2008. – 272 с.
8. Дімаров А. Українська вендета: [повісті] / А. Дімаров. – К.: Дніпро, 1995. – 247 с.
9. Довженко О. Вибрані твори: [Текст] / О. Довженко. – Веста: Вид-во „Ранок”, 2003. – 320 с.
10. Кокотюха А. Темна вода: [роман] / А. Кокотюха. – К.: Нора-Друк, 2006. – 260 с.
11. Коротич В. Трава. Метроном: [повісті] / В. Коротич. – К.: Рад. письменник, 1986. – 205 с.
12. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба: [повісті] / М. Матіос. – Львів: Піраміда, 2007. – 188 с.
13. Матіос М. Солодка Даруся: [драма на три життя] / М. Матіос. – Львів: Піраміда, 2007. – 188 с.
14. Самчук У. Волинь: [роман у 3 ч.] / У. Самчук. – К.: Дніпро, 1993. – Т.1. – 1993. – 574 с.
15. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / У. Самчук. – К.: Наук. думка, 2003. – 416 с.
16. Словник українських приєдників. Сучасна українська мова / А. Загнітко [та ін.]. – Донецьк: ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
17. Словник української мови: в 11 т. / [редкол.: І. Білодід (голова) та ін.] – К.: Наук. думка. – Т.4. – 1973. – 840 с.; Т.7. – 1976. – 723 с.
18. Стельмах М. Правда і кривда (Марко Безсмертний): [роман] / М. Стельмах. – К.: Дніпро, 1990. – 427 с.
19. Степаненко М. Історія української мови: [Текст]: монографія / М. Степаненко. – К., 1998. – 149 с.
20. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. Бондарко [и др.]. – Л.: Наука, 1990. – 264 с.
21. Яновський Ю. Мир: [роман]; Київська соната: [оповідання] / Ю. Яновський. – К.: Рад. письменник, 1988. – 237 с.

В статье исследуются предложно-падежные конструкции для обозначения одновременности событий, явлений; проанализированы первичные и вторичные темпоральные предлоги, а также лексико-семантические группы имён существительных с временным и невременным значением, которые задействованы в оформлении семантико-синтаксической категории одновременности.

Ключевые слова: категория одновременности, темпоратив, предлог, первичные предлоги, вторичные предлоги, предложно-падежные конструкции.

The article deals with the thorough analysis of prepositional-noun structures denoting events', phenomena's simultaneity; the problem of primary and secondary temporative prepositions and lexically-semantic nouns' groups indicating time as well as non-time meaning in the semantically-syntactic category's of simultaneity arranging is under profound investigation.

Key words: category of simultaneity, temporative, preposition, primary preposition, secondary preposition, prepositional-noun structures.

УДК 811.161.2'37

Л. І. Дерев'янюк

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА КАТЕГОРІЯ ОДНОЧАСНОСТІ: ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

У статті досліджено приєдниково-іменникові конструкції на позначення одночасності подій, явищ; проаналізовано первинні і вторинні темпоральні приєдники та лексико-семантичні групи іменників із часовим і нечасовим значенням, які беруть участь у формуванні семантико-синтаксичної категорії одночасності.

Ключові слова: категорія одночасності, темпоратив, приєдник, первинні приєдники, вторинні приєдники, приєдниково-іменникові конструкції.

В останні роки мовознавство значну увагу приділяє питанням загальної теорії граматичної будови мови, системно-структурному та системно-семантичному описові явищ граматики. При цьому досить вагомим є вивчення семантичного і формально-граматичного змісту, визначення специфіки системності морфологічних одиниць. Саме тому надзвичайної актуальності набуває дослідження окремих груп службових слів, з'ясування їхньої лінгвістичної природи, семантичних меж, особливостей реалізації на синтаксичному рівні.

Прийменники як окремих тип слів-морфем виступають разом із синтетичними релятивними морфемами найпоказовішими виразниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Значний інтерес до цього граматичного класу слів викликаний, з одного боку, його незвичайною широтою й багатоаспектністю, винятковим значенням для глибокого пізнання механізму взаємодії найважливіших складових частин та компонентів системи сучасної української мови, а з іншого – недостатньою вивченістю, наявністю різних поглядів на лінгвістичну природу прийменника і його функції в мові.

Прийменники беруть активну участь у оформленні конструкцій адverbіального значення. Серед них особливий інтерес становлять темпоральні структури.

Основні теоретичні засади функціонування часових форм і конструкцій у граматичній системі мови викладені в працях О.І. Бондаря, М.В. Всеволодової, І.Р. Вихованця, М.В. Мірченка, З.І. Іваненко, Р.А. Куцовой та інших. Незважаючи на широке коло опрацьованих питань, актуальною залишається проблема з'ясування можливостей функціонування первинних і вторинних прийменників у структурі часових семантико-синтаксичних відношень.

З огляду на це метою статті є дослідження специфіки реалізації прийменниково-іменникових мовних засобів у вираженні семантико-синтаксичної категорії одночасності, виявлення взаємозв'язків первинних і вторинних прийменників у складі структур на позначення одночасності подій, явищ тощо.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- 1) здійснити дослідження непохідних і похідних темпоральних прийменників у сполуках зі значенням одночасності;
- 2) проаналізувати специфічні зв'язки між прийменником і відмінковою формою в рамках семантико-синтаксичної категорії одночасності;
- 3) схарактеризувати лексико-семантичні групи іменників, які сполучаються з первинними і вторинними темпоральними прийменниками.

Темпоральність – семантична категорія [21, 5], на основі якої формується функціонально-семантичне поле. Вона відображає сприйняття й осмислення людиною часу визначених ситуацій та їхніх складників щодо моменту мовлення. Її слушно називають векторною категорією, тобто такою, для якої характерним є визначення напрямку. У мовному вираженні ця категорія охоплює різні типи відношення певних ситуацій до моменту мовлення або інших точок на часовій осі на основі ознак одночасності, попередності чи наступності.

Найпродуктивнішим синтаксичним засобом для оформлення часових відношень у мові виступають прийменниково-відмінкові конструкції. Вони утворюються за участю темпоральних прийменників, що поєднуються з іменниками у непрямих відмінках. Основне семантичне протиставлення у прийменниковій системі „контактність – дистантність” модифікується в темпоральній сфері в одночасність – різночасність явищ [4, 216].

Семантико-синтаксична категорія одночасності охоплює конструкції прямого часу, які вказують на перебіг явища в межах часового відрізка або в один із його моментів, напр.: *Ідеш і за весь день деревини ніде не побачиш, хмизини ні з чого виламати* (О. Гончар, 17); *У неділю бійці частіше писали листи* (П. Автомонов, 25).

Різночасність уміщує сполуки відносного часу, що називає дію, яка відбувається за межами часового орієнтира, напр.: *Перед війною Мусій Гандзя працював у колгоспі* (Ю. Яновський, 76); *Вночі після похорону невідомо й хто понавиносив гостинців сиротам...* (Ю. Яновський, 66).

За ознаками одночасності й різночасності, що виступають у бінарній екіполентній, або рівнозначній, опозиції, темпоральні форми **в + знах. в.**, **за + орудн. в.**, **за + род. в.**, **на + знах. в.**, **на + місц. в.**, **при + місц. в.**, **серед + род. в.**, **посеред + род. в.**, **о(об) + місц. в.**, **впродовж (упродовж) + род. в.**, **протягом + род. в.**, **наприкінці + род. в.**, **під час + род. в.**, **одночасно з + орудн. в.**, **паралельно з + орудн. в.**, **у ході + род. в.**, **у процесі + род. в.** протиставлені формам **близько + род. в.**, **перед + род. в.**, **напередодні + род. в.**, **проти + род. в.**, **над + знах. в.**, **раніше (раніш) + род. в.**, **раніше (раніш) за + знах. в.**, **до + род. в.**, **по + знах. в.**, **після + род. в.**, **опісля**

+ род. в., по + місц. в., через + знах. в., услід за + орудн. в., пізніше (пізніш) + род. в., пізніше (пізніш) за + знах. в., між + орудн. в., поміж + орудн. в.

Характерне для просторової сфери протиставлення „статичність – динамічність” стає зайвим у темпоральних відношеннях. Притаманна часовим структурам семантична ознака тривалості акумулює в собі друге за важливістю значеннєве протиставлення „означена тривалість – неозначена тривалість”, тобто заповненість – незаповненість часового відрізка дією. Якщо дія цілком охоплює певний часовий відрізок, то йдеться про час, повністю зайнятий дією (означену тривалість дії), напр.: *До ранку все було впорано* (У. Самчук, 127). Якщо ж дія займає часовий відрізок частково або заповненість його дією не маркується, то маємо час, неповністю зайнятий дією (неозначену тривалість дії), напр.: *Та навіть перед смертю, кажуть старі діди, декотрим людям вчувається мелодія „гора-маре”* (М. Матіос, 89); *Після обіду Мельник вийшов на пляж* (А. Кокотюха, 175). Зазначена бінарна опозиція має привативний характер, оскільки для одного з її членів характерна наявність визначеної диференційної ознаки, а для іншого (немаркованого, безознакового) – її відсутність.

Вираження одночасності – це вказівка на перебіг дії у межах певного часового орієнтира; семантико-синтаксична грамама одночасності передає одночасність двох і більше дій, станів, явищ. Більшість форм, що її моделюють, передають неозначену тривалість, тобто часовий проміжок, частково заповнений дією.

Семантику неповторюваної неозначеності в сучасній українській мові представлено формами **в + знах. в., під час + род. в., в + місц. в., на + знах. в., на + місц. в., за + род. в., при + місц. в., о(об) + місц. в., у ході + род. в., у процесі + род. в., одночасно з + орудн. в., паралельно з + орудн. в., наприкінці + род. в., серед + род. в., посеред + род. в., з + род. в., з + орудн. в., під + знах. в.**

У структуруванні семантико-синтаксичної категорії одночасності задіяні як первинні, тобто непохідні, так і вторинні, або похідні, прийменники. Першу групу становлять прийменники, що дериваційно не пов'язані з іншими словами. Крім цього, їм властива однокладовість, одноморфемність, співвідносність із префіксами, багатозначність і послідовніша відповідність в окремих позиціях значень прийменника й відмінка, напр.: **на, за, під, в,** з та ін.

Вторинні ж прийменники походять із відповідних слів повнозначних частин мови, зокрема прислівників, іменників та дієприслівників. Беручи за основу запропонований авторами „Теоретичної морфології української мови” поділ вторинних прийменників залежно від типу співвідносних лексичних одиниць [5, 331-332], зазначимо, що в конструкціях для передавання одночасності подій і явищ похідні прийменники корелюють:

1) із морфологізованими прислівниками, як-от **наприкінці**, напр.: *...наприкінці дня мені справді почало здаватися, наче я „пригадую” певні „події”* (Л. Дереш, 99);

2) з адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами (аналітичними прислівниками): **під час, у(в) ході, у процесі, в епоху, в еру, за час, на добу, на момент, у(в) годину, у(в) момент, у(в) період, у(в) пору, у(в) час**, напр.: *А далі в процесі пошуків сталося те, що я передбачав* (А. Кокотюха, 248); *На час ярмарку він [Савка] воліє орендувати собі вікно на майдан у світлицях статечного каховського прасола Лук'яна Кабашного* (О. Гончар, 25). Зазначимо, що ця група вторинних прийменників є найчисленнішою, вона активно поповнюється новотворами;

3) з адвербіалізованими безприйменниковими відмінковими формами на зразок **протягом**, напр.: *Протягом наступного року, за різними відомостями, Лютого і його гоп-компанію могли посадити мінімум тричі* (А. Кокотюха, 88);

4) з морфологізованими прислівниками, які поєднуються з первинними прийменниками: **одночасно з(із), паралельно з(із)**, напр.: *Одночасно із здивуванням почувлися схвильовані вигуки друзів...* (О. Довженко, 104).

Незважаючи на те, що первинні прийменники відзначаються певною сталістю і меншою різноманітністю, порівняно з вторинними, вони значно продуктивніше використовуються в мові для оформлення темпоральних конструкцій.

Непохідний прийменник **в(у)** виступає у складі структур із семантикою неозначеної одночасності в поєднанні з іменниками у формі знахідного та місцевого відмінків. Темпоральні конструкції **в(у) + знах. в., в(у) + місц. в.** указують на часовий відрізок, у межах якого здійснюється дія або відбувається подія, напр.: *В ту пору тут прокладалася Китайсько-Східна залізниця – і роботи вистачало* (П. Автомонов, 30); *Коли б считав мене хто-небудь, яку я музику*

любив у **ранньому дитинстві**, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати klepanня коси (О. Довженко, 37).

Первинний прийменник **на** активно функціонує в часових сполуках **на + знах. в.** і **на + місц. в.** Такі темпоративи називають неконкретно визначений проміжок часу, напр.: *Розбита, із запаленими очима, Даруся на ранок бігала від хати до хати, носила порожнє горнятко із слідами молока на денці, показуючи його перед очі газдиням* (М. Матіос, 31); *На осінь хата Марії мала знов вікна і двері, а над головою стріху* (У. Самчук, 79); *На перших порах хлопчик розвивався хоч і не так прудко, як його ровесники, проте особливого занепокоєння не викликав* (М. Матіос, 16).

Продуктивно використовується прийменник **на** у поєднанні зі знахідним і місцевим відмінками для позначення періоду життя пори зрілості, напр.: *Чи не задумала на старість знов віддаватися [Ірина]?* (М. Матіос, 48); *Добре би носила [Даруся] дитинку, та й на старості водички було би кому принести* (М. Матіос, 66).

Для номінування відрізка часу, протягом якого відбувається дія, прийменниково-відмінкова форма **на + знах. в.** уживається паралельно зі сполукою **в + знах. в.**, напр.: *І Маріца, наслуховавшись всезнаючих місцевих жінок, вдавалася до винахідливості, яка на той час могла видатися смішною чи дивною* (М. Матіос, 16); *В той час позіхнули двері й увійшов чужий хлопець з-за яру* (У. Самчук, 27).

Прийменник **за** виступає у складі конструкцій на позначення одночасності. Він поєднується з родовим, знахідним та орудним відмінками іменника.

Сполука **за + род. в.** передає семантику узагальнення часу чи періоду, коли відбувається дія, напр.: *За фашистів стало ще гірше: можна було прощатися з білим світом* (Ю. Яновський, 97); *Колись за молодих років Кіндрат Кривохижа був парубком скаженого здоров'я, хоч і не дуже показний на зріст...* (Ю. Яновський, 107).

Прийменник **за** регулярно сполучається з іменниками часової семантики (**година, доба, день, тиждень, місяць, літо, рік**) у формі знахідного відмінка. Такі структури вказують на чітку окресленість темпоральних рамок описуваного явища, напр.: *Вона [продавиця] таких грошей у цього Вардана за рік не заробить* (А. Кокотюха, 38); *На вівцях, що виходили з-під рук самої тітки Варвари, порізів майже ніколи не траплялось, хоча за день вона остригала овець найбільше* (О. Гончар, 105).

Семантику одночасності передає конструкція **за + оруд. в.**, напр.: *За обідом Стефан поділився з лейтенантом чутками, що їх сьогодні занесли до Сент-Іштвана далекі парафіяни* (О. Гончар, 501); *За вечерею ... ми помирилися* (А. Дімаров, 11).

Темпоратив **при + місц. в.** уживається для позначення процесу чи явища, одночасно з яким відбувається дія або виникає певний стан, напр.: *...при зустрічі опускала [Марія] на очі довгі чорні вії* (У. Самчук, 12); *Без брильянтів була [Ганна], а при місяці із своїми дешевими сережками та намистом здавалась у брильянтах* (О. Гончар, 204).

Прийменник **серед** у поєднанні з іменником у родовому відмінкові репрезентує семантику часу в межах календарних явищ, здебільшого, зі значенням „уночі”, „вдень”, „улітку”, „взимку”, напр.: *Могла [Маріца] серед глухої теміні піти а хоч би й на кладовище...* (М. Матіос, 11); *То тільки останнє ледащо валяється серед білого дня в холодку* (А. Дімаров, 12); *А під стіною ... сиділа секретарка сільради Дуся, безперестанно шморгаючи застудженим серед літа носом* (М. Матіос, 71).

Сполука **о(об) + місц. в.**, яка активно функціонує в різних стилях сучасної української літературної мови, уживається для номінування точного часу, а саме – години, хвилини, секунди, коли відбувається дія, напр.: *Моя восьмигодинна зміна закінчилась об одинадцятій* (Л. Дереш, 128); *Облава рушила рівно о п'ятій...* (А. Дімаров, 44).

Темпоральну характеристику дії без указівки на точний час виражає структура **з + оруд. в.**, напр.: *З першим сонячним променем, що пробивався крізь завісу, Ольга підвелася з ліжка* (А. Кокотюха, 135); *Туга за чоловіком із роками не втихомирювалася, а розросталася* (М. Матіос, 33).

Конструкція **під + знах. в.** використовується для репрезентації семантики неточно окресленого часу, близькості до певної часової межі, напр.: *Її [Уляну] пробирав холод, особливо під ранок...* (А. Дімаров, 31); *В материнє відталє серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під Новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця, перемішувалися з її думками* (М. Стельмах, 30). Темпоратив **під + знах. в.** уживається також для називання події, одночасно з якою відбувається певна дія або наявний який-небудь стан, напр.: *Мельник вилетів із міліції під цю кампанію одним із перших* (А. Кокотюха, 11).

Синтаксеми із семантикою означеної одночасності, на відміну від синтаксем зі значенням неозначеної одночасності, представлені двома структурами з первинними прийменниками.

Вищий ступінь продуктивності притаманний темпоративові **на + знах. в.**, що передає чітко окреслений проміжок часу або термін, на який поширюється результат певної дії, напр.: *За своїми балачками він [Цимбал] усе тут прогавить, зоставить їх [криничанських заробітчан] без роботи. Без роботи на все літо* (О. Гончар, 40); *Гірше було, коли Марія на цілий вечір зникала* (У. Самчук, 49); *Зустрілись на годину в своїх бурлацьких степових світлицях [Вустя з Даньком] і знову мусять розійтися, невідомо на скільки* (О. Гончар, 159).

Конструкція **з + род. в.** передає значення початкової межі певної дії чи стану, напр.: *З предка живуть Кабашині у цих місяцях* (О. Гончар, 26); *Що то вийде з таких людей, які з дитинства голодують* (У. Самчук, 121); *...судячи з тону, настрій у Заруби з ранку був хорошиий* (А. Кокотюха, 47).

Крім первинних прийменників, значення одночасності передають вторинні прийменники. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку із семантикою слів, від яких утворені. Ці лексичні значення зберігаються і водночас зазнають складного якісного перетворення в напрямі посилення закладеної в їхньому змісті здатності до вираження релятивності.

Група вторинних темпоральних прийменників представлена досить численно в оформленні семантико-синтаксичної категорії одночасності. Значення означеної одночасності передають конструкції **протягом + род. в., впродовж (упродовж) + род. в.** Вони використовуються для позначення тривалості, протяжності дії чи явища, що відбувається в точно окреслених рамках, напр.: *Протягом наступних семи місяців він [Лютий] обікрав ще три квартири* (А. Кокотюха, 87); *Дід Сербиченко показав фронтовикам відмітне місце, де впродовж року, літо й зиму, ніколи не виухав вітер...* (Ю. Яновський, 88).

Похідний прийменник **під час** у поєднанні з іменником у родовому відмінку виступає, на думку І.Р. Вихованця [4, 126], основним засобом вираження часткової одночасності, тобто часу, частково заповненого повідомлюваною дією або явищем. Він сформувався внаслідок граматикизації лексеми „час” у формі знахідного відмінка з прийменником **під**. В утвореному звороті **під час** наявна темпоральна семантика, тому він поєднується з іменниками нечасового значення, що є назвами дій, станів, процесів, абстрактних понять, напр.: *Під час війни моя родина була в Нормандії...* (В. Коротич, 48); *Командування виносило подяки Шаблієві, преміювало його іменним годинником, а під час конфлікту з біло-китайцями він був нагороджений іменною зброєю – шаблею* (П. Атомонов, 15).

Продуктивно використовуються вторинні темпоральні прийменники **у(в) ході, у процесі**. Поєднуючись з іменниками в родовому відмінку, вони передають семантичний відтінок розгортання дії, напр.: *[Орган] у ході еволюції втратив своє функціональне значення... як апендикс* (Л. Дереш, 27); *І ця тема навіть не порушувалась в процесі тривалої щирої розмови* (А. Кокотюха, 193).

Темпоративи **одночасно з + оруд. в., паралельно з + оруд. в.**, крім відтінку розгортання дії, мають семантичний відтінок зіставлення явищ, подій, напр.: *Одночасно з цими картинками з'явилися книжечки про хороброго донського козака Кузьму Крючкова* (У. Самчук, 282); **Народнопоетична творчість розвивається паралельно з художньою літературою*.

Для позначення процесу чи дії, на останньому етапі яких щось відбувається, уживається прийменник **наприкінці** в поєднанні з родовим відмінком, напр.: *Наприкінці оглядин гості завернули в ботанічний сад* (О. Гончар, 183); *Оповідні піднялося те, що не раз піднімалося... наприкінці літа над цим знедоленим, беззахисним краєм* (О. Гончар, 289). Серед авторських новотворів ми виявили прийменник **надкінець**, який дублює значення попереднього, напр.: *Я не те щоб атеїст, як тепер кажуть по-науковому, а радше безбожник, якими ставали надкінець життя скептичні дядьки, що всього набачилися* (В. Коротич, 32).

Цілком слушною видається думка Г.С. Балабан про те, що на сучасному етапі розвитку граматичної системи української мови прийменники темпоральної семантики активно засвідчують процеси збільшення кількості вторинних одиниць. Семантичний розряд прийменників часткової одночасності поповнили такі одиниці: **в епоху, в еру, за період, на момент, на період, на час, у(в) годину, у(в) добу, у(в) момент(моменти), у(в) перебігу, у(в) період, у(в) плині, у(в) пору, у(в) час(часи)** [2].

Найзагальнішим виразником часткової одночасності є сполука **у(в) час(часи)**, яку А.П. Загнітко [18] кваліфікує як таку, що вживається у функції прийменника, а Г.С. Балабан [2] називає власне-прийменником та інваріантом серед прийменників-новотворів часткової

одночасності, напр.: *Тут таки слід зауважити, що в часи першої світової війни на 9 убитих солдатів припадала одна загибла цивільна особа* (В. Коротич, 18); *Такі повсюдні справедливиці ніколи, либонь, не знали, що таке материнська безвихідь і що таке материнська любов у час безвиході* (М. Матіос, 45).

Прийменники **в епоху, в еру, у(в) добу, у(в) пору, у(в) момент(моменти), у час, у(в) період** утворилися внаслідок сполучення іменників часової семантики з прийменником **у(в)**. Ця семантична підгрупа вказує на перебіг явища в межах часового орієнтира, яким виступають лексеми для номінування тривалих, великих проміжків часу, що позначені вагомими подіями чи явищами, або коротких відрізків часу чи часу, обмеженого певними подіями. Кожен із цих прийменників має відтінок у значенні. Так, прийменники **в епоху, в еру** використовуються для позначення тривалих часових проміжків, для яких характерні якісь визначні події або явища, напр.: *Але тут велика країна, зв'язана системою сполучених посудин із рештою світу, – в епоху духовного ослаблення людства* (Є. Сверстюк, 40).

Вторинний стилістично нейтральний прийменник **у(в) період** недиференційовано передає значення часткової тривалості явища, напр.: *У період творчого дозрівання Гоголя українська тема в літературі викликала загострений інтерес* (О. Гончар, 553); *Українська мова почала формуватися в період занепаду середньовічної Київської держави...* (М. Степаненко, 14).

Конструкція **за часів + род.в.** номінує відрізок часу без конкретно встановлених меж. Своїми функціями вона близька до сполук **у(в) час (часи)** та **у(в) період**, напр.: *Ще за часів матінки Катерини перевезли ту церкву на плотах по Дніпру десь аж із Переволошиної, з-під Кременчука* (О. Гончар, 87); *М. Грушевський твердив, що етнічні українські землі ще за часів Київської Русі заселяли українці* (М. Степаненко, 23).

Значення часткової одночасності передають сполуки **у(в) пору + род. в., у(в) добу + род. в.** Їм притаманна подвійна темпоральна семантика, конкретизація якої здійснюється безпосередньо в контексті з урахуванням мети і потреб мовця. З одного боку, компонент „пора” вказує на певний момент, пов'язаний з якою-небудь подією; короткий відрізок часу, коли виконується або відбувається якась дія, а з іншого – це „тривалий період у житті народу, що характеризується визначними подіями, явищами, тощо; епоха, доба” [18, VII, 243]. Порівняймо: **У добу Гетьманщини провідним функціональним типом архітектурних споруд були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції; В добу глибокої кризи [чужа держава] намагається своїми хижацькими цупальцями облутати світ християнської культури і цивілізації, щоби відтак знищити в ньому все гарне, добре й піднесене...* (Я. Галан, 238); *Прості вони [обов'язки]: вранці мусиш наварити каші, в пору поїння отари натягати води з степового колодязя, поналити в жолоби* (О. Гончар, 127).

На подвійне визначення часового проміжку вказує і **темпоратив у(в) момент (моменти) + род. в.** По-перше, це „короткий відрізок часу, коли відбувається якась дія” [18, IV, 793], напр.: *Нещасна Маріца зобов'язана була полюбити її [дитину] в момент появи на світ* (М. Матіос, 14). По-друге, „певний проміжок часу, етап у житті, у розвитку чого-небудь” [18, IV, 793], напр.: **Перша ситуація була характерна для країн Балтії в момент здобуття ними незалежності.*

Функціональною пасивністю відзначається структура **в годину + род. в.** Вона вказує на обмеження тривалості дії, яке фіксується за рахунок впливу лексичного значення іменника „година”, напр.: *В годину скорбі смертної відновить правду перед очима* (В. Барка, 122).

Близькою за значенням до темпоратива **під час + род. в.** є сполука **на час + род. в.** Вона найбільш узагальнено вказує на проміжок чи інтервал у послідовній зміні годин, днів, років, протягом яких відбувається певна подія, напр.: *В місті стрів молоду жінку, яка клопоталася перед ним про чоловіка й брата – обидва були денкінські офіцери і, на час розмови Карпа з нею, вже ... розстріляні* (Ю. Яновський, 92-93); *На час візиту всіх їх [неблагодійних] належало виселити з головної економії в далекі степові табори* (О. Гончар, 246).

Конструкція **за час (часи) + род. в.**, активно функціонуючи в сучасній українській літературній мові, у загальних рисах окреслює час дії, напр.: *Грицько переконався, що за час війни не лише він убився, як то кажуть, у колодочки, а й Параска не марнувала часу, змінилася до невпізнання* (Ю. Яновський, 74).

В утворенні аналізованих структур на позначення одночасності подій, явищ тощо використовуються переважно іменники часового значення. Вони об'єднуються в семантичні групи, що є назвами:

а) місяців, днів тижня, частин доби, напр.: **У березні відгуляли весілля** (Л. Дереш, 62); **В неділю** асканійська церковиця аж тріщала, битком набита людьми (О. Гончар, 265); **А на ранок** зробилася на Дарусиному подвір'ї мало не кузня (М. Матіос, 47);

б) пір року, напр.: **Глухо стугоніли в ту осінь** ліси понад Пелом (О. Гончар, 10); **Вчитель** спитав, чи гадає товариш полковник довго в них пробути, чи тільки **до осені** (Ю. Яновський, 36);

в) загальних часових понять (**час, момент, пора, період, мить**), напр.: **А перед тими, хто** ставав навколішки, **за мить** нагортало кучугури-бархани пилюки (О. Гончар, 6); **І Маріца,** наслуховавшись всезнаючих місцевих жінок, вдавалася до винахідливості, яка **на той час** могла видатися смішною чи дивною (М. Матіос, 16); **Вона [Даруся] не мала в цей момент** ані встиду, ані страху... (М. Матіос, 68);

г) умовних вимірів часу (**хвилина, година, день, місяць, рік, століття**), напр.: **Ми** мовчали, але в танучих ієрогліфах, які ми творили **упродовж дня** на поверхні вічності, читалося те саме, що й раніше... (Л. Дереш, 122); **А Марко** підняв угору костури і **в цю хвилину** сам скидався на підбитого птаха з одерев'янілими крильми (М. Стельмах, 43); **В добру хвилину** звела доля Валерика з Мурашком (О. Гончар, 163); **Визвольну боротьбу протягом віків** вели наші предки (О. Гончар, 503);

г) тривалих часових періодів відносно даного моменту (**давнина, минуле, майбутнє**), напр.: **Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину** на білому світі (О. Довженко, 59).

Серед іменників, які входять до складу прийменниково-відмінкових форм на позначення одночасності явищ, подій є й такі, що не наділені часовою семантикою. Ці лексеми називають:

а) явища і стан природи (**вітер, гроза, повінь, землетрус, шторм, розлив, спека, хуртовина, негода**), напр.: **Особливо вигідним було це місце** зараз, **в нестерпну ярмаркову спеку** (О. Гончар, 42); **Розгойдане море по всьому узбережжю** викидало на пісок рештки розбитих **під час шторму** рибальських суденць (О. Гончар, 6); **А на час повені** якраз колисала [Северина] дитину на хуторі Трав'яному в господарів Полотнюків – Андрія й Параски (М. Матіос, 8);

б) події, історичні процеси (**революція, окупація, війна, колективізація**), напр.: **В революцію [Карпо Цар]** доклав і своїх рук, побував на багатьох фронтах, організовував Радянську владу в своєму повітовому місті (Ю. Яновський, 92); **Під час колективізації** земля перейшла до созу, мати вмерли, підпарубчак Мусій став до гурту, як і всі (Ю. Яновський, 78);

в) періоди і явища за календарями, зокрема церковним і сільськогосподарським, напр.: **У Великий піст** на село вдарив тиф і скарлатина (У. Самчук, 52); **Фрідрік Одуардович** із самої Швейцарії телеграму прислав: **пильнуйте, мовля, під час сінокосу** за гніздами (О. Гончар, 147);

г) стани, психічні процеси (**праця, сон, відпочинок, розвиток**), напр.: **Інтерес до історії України, до походження української мови** виникає у **часи національного розвитку** (М. Степаненко, 7); **Під час купання** запливаєш на глибину і перестаєш відчувати дно під ногами (А. Кокотюха, 186); **Його [Карналів] мозок працював навіть уві сні** (П. Загребельний, 36);

г) свята, напр.: **На Великдень** він [Славко] так набрався, що хотів підпалити стодолу, а потім сине полум'я пішло йому з рота (М. Матіос, 12); **Перед Водохрещами...подався [Гнат]** на колядку до Трихона (У. Самчук, 26); **На Маковей** 1914 року Петра Северина разом із двома десятками сільських чоловіків забрали на цісарську війну (М. Матіос, 5).

Отже, семантико-синтаксична категорія одночасності охоплює конструкції прямого часу, які містять указівку на перебіг явища в межах часового відрізка або в один із його моментів.

Прийменниково-відмінкові структури на позначення одночасності формуються за участю як первинних, так і вторинних темпоральних прийменників, що поєднуються з іменниками часової і нечасової семантики. Прикметно, що непохідні прийменники активно сполучаються з іменниками – назвами часових понять, а похідні – навпаки. Це пояснюється тим, що частина вторинних відіменникових прийменників уже містить у своєму складі лексему, що називає певний відрізок часу (момент, пора, доба, епоха, ера, час).

Семантичні відтінки на позначення одночасності у сфері темпоральних відношень тонко диференційовані завдяки наявності численних прийменників зі значенням часу, які сполучаються з іменниками різних лексико-семантичних груп.

Прийменники виступають найпоказовішими виразниками синтаксичних відношень, вони дають змогу досить тонко розрізняти відтінки у вираженні категорії одночасності.

ЛІТЕРАТУРА

22. Автомонов П. П'ята застава: [роман-трилогія] / П. Автомонов. – К. : Дніпро, 1988. – 956 с.

23. Балабан Г. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. Балабан. – К., 2007. – 18 с.
24. Барка В. Жовтий князь : [роман] / В. Барка. – К. : ВАТ „Вид-во „Київська правда”, 2003. – 320 с.
25. Вихованець І. Прийменникова система української мови : [Текст] : монографія / І. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
26. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови : [Текст] : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во „Пулсари”, 2004. – 400 с.
27. Галан Я. Драматичні твори. Художня проза. Публіцистика : [Текст] / Я. Галан. – К. : Наук. думка, 1983. – 590 с.
7. Гончар О. Твори: у 7 т. [Текст] / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1987. – Т. 2. – 716 с.
28. Дереш Л. Намір! : [роман] / Л. Дереш. – Харків : Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2008. – 272 с.
29. Дімаров А. Українська вендета : [повісті] / А. Дімаров. – К. : Дніпро, 1995. – 247 с.
30. Довженко О. Вибрані твори : [Текст] / О. Довженко. – Веста : Вид-во „Ранок”, 2003. – 320 с.
31. Кокотюха А. Темна вода : [роман] / А. Кокотюха. – К.: Нора-Друк, 2006. – 260 с.
32. Коротич В. Трава. Метроном : [повісті] / В. Коротич. – К. : Рад. письменник, 1986. – 205 с.
33. Матіос М. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба : [повісті] / М. Матіос. – Львів: Піраміда, 2007. – 188 с.
34. Матіос М. Солодка Даруся : [драма на три життя] / М. Матіос. – Львів : Піраміда, 2007. – 188 с.
35. Самчук У. Волинь : [роман у 3 ч.] / У. Самчук. – К. : Дніпро, 1993. – Т.1. – 1993. – 574 с.
36. Самчук У. Марія. Куди тече та річка / У. Самчук. – К.: Наук. думка, 2003. – 416 с.
37. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. Загнітко [та ін.]. – Донецьк : ТОВ ВКФ „БАО”, 2007. – 416 с.
38. Словник української мови : в 11 т. / [редкол. : І. Білодід (голова) та ін.] – К. : Наук. думка. – Т.4. – 1973. – 840 с. ; Т.7. – 1976. – 723 с.
39. Стельмах М. Правда і кривда (Марко Безсмертний) : [роман] / М. Стельмах. – К. : Дніпро, 1990. – 427 с.
40. Степаненко М. Історія української мови : [Текст] : монографія / М. Степаненко. – К., 1998. – 149 с.
41. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. Бондарко [и др.]. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.
42. Яновський Ю. Мир : [роман] ; Київська соната : [оповідання] / Ю. Яновський. – К. : Рад. письменник, 1988. – 237 с.

В статье исследуются предложно-падежные конструкции для обозначения одновременности событий, явлений; проанализированы первичные и вторичные темпоральные предлоги, а также лексико-семантические группы имён существительных с временным и невременным значением, которые задействованы в оформлении семантико-синтаксической категории одновременности.

Ключевые слова: категория одновременности, темпоратив, предлог, первичные предлоги, вторичные предлоги, предложно-падежные конструкции.

The article deals with the thorough analysis of prepositional-noun structures denoting events', phenomena's simultaneity; the problem of primary and secondary temporative prepositions and lexically-semantic nouns' groups indicating time as well as non-time meaning in the semantically-syntactic category's of simultaneity arranging is under profound investigation.

Key words: category of simultaneity, temporative, preposition, primary preposition, secondary preposition, prepositional-noun structures.